

НАЦЫЯНАЛЬНА-КУЛЬТУРНЫ КАМПАНЕНТ У МОЎНАЙ СЕМАНТЫЦЫ

У культуры кожнага народа ёсць агульначалавечае і этнанацыянальнае. Семантыка кожнай мовы адлюстроўвае як агульны, універсальны культурны кампанент, так і адметныя рысы культуры народа. Універсальны семантычны кампанент дыктуецца адзінствам светабачання носьбітамі розных культур. Гэтае прынцыповае адзінства чалавечай псіхікі праяўляецца на розных узроўнях семантычнай арганізацыі моў – ад шырокіх і ўстойлівых тэндэнцый да спарадычных, адзінкавых з’яў. Так, у любых культурах носьбіты мовы маюць патрэбу ў адасабленні суб’екта дзеяння і яго аб’екта, прадмета і прыкметы, пэўных часавых і прасторавых адносін.

Універсализм чалавечай псіхалогіі адбіваецца на асіметрыі станоўчых і адмоўных ацэнак. У самых розных мовах словы са значэннем ‘добра’ нярэдка выкарыстоўваюцца ў значэнні ‘нядрэнна’ (параўн.: “*Як ты сябе адчуваеш?*” – “*Добра*”), а словы, якія на шкале “добра – дрэнна” займаюць прамежкавае, здавалася б, нейтральнае становішча “залатой сярэдзіны”, маюць тэндэнцыю схіляцца да значэння “дрэнна” (параўн.: *сярэдня здольнасці, і туды і сюды, ні лой ні масла, ні ладу ні складу, чалавек нядрэнны, але спецыяліст ніякі*). Словы са значэннем ‘вялікі, шмат’ лёгка разгортваюць ацэначнае значэнне ‘добры’, а са значэннем ‘малы, мала’ – ‘дрэнны’.

Нацыянальная і сацыякультурная адметнасць моўных адзінак выражаецца на лексічным, граматычным і семантычным узроўнях. Беларуская мова з’яўляецца ў гэтым плане надзвычай багатай, гнуткай і вобразнай. На паверхневым узроўні гэта часта прымае выгляд замены асобных або ўсіх кампанентаў фразеалагізмаў або ўключэння дадатковых структурных кампанентаў. Напрыклад: *трызненне сівай кабылы (бред сивой кобылы), зух супроць мух (молодец среди овец), смалой у вочы лезці (лезть в глаза), што напісана пяром, не выйме і сякера (что написано пером, того не вырубишь топором)*. Можна назірацца замена прадметна-вобразных мадэлей дзейнікава-дзеяслоўнымі мадэлямі. Напрыклад: *жаба на языку спячэцца, язык па-за вушамі ходзіць (язык без костей), хоць воўк траву еш (ни горячо ни холодно)*.

На семантычным узроўні адзначаецца наяўнасць спецыфічных нацыянальна-вобразных стэрэатыпаў: *цукар мядовіч (приторно вежливый человек)*, *у свіння галасы (вставать с петухами)*. Такія формы найбольш выразна дэманструюць непаўторны нацыянальны каларыт беларускіх фразеалагізмаў. У беларускіх фразеалагічных адзінках адны жывёлы могуць замяняць другіх, звыклых для носьбітаў рускай мовы. Напрыклад, кот можа замяняць каня – у выразе *кот не валяўся*, свіння – карову – *як свінні сядло*, гусь – барана – у выразе *глядзець як гусь на бліскавіцу*, гусь з парасём ката з сабакам – *жыць як гусь з парасём*, жаба свінню – *як жаба гразі набрацца*, а таксама вераб’я – *жабе па калена*, жук і жаба сабаку – у выразе *і жук і жаба*. Калі ў рускай мове “Макар” *телят не гонял*, то ў беларускай “ён” *kozy пасе*. Цікавымі з’яўляюцца фразеалагізмы, дзе адзіная вобразная сітуацыя падаецца з розных бакоў: *браць на язык, падхопліваць на языкі і попадать на язык*.

Мова як сістэма, здольная генераваць маўленне, існуе для таго, каб перадаваць значэнні. Значэнне слова – не толькі лінгвістычная (семасіялагічная), але і агульнанавуковая праблема. Значэнне абавязкова прысутнічае ў любой сістэме, здольнай засвойваць і перапрацоўваць для ўласных патрэб інфармацыю аб рэчаіснасці. Значэнне непасрэдна спалучаецца з адлюстраваннем і свядомасцю.

Словы, выказванні і цэлыя тэксты “малююць” карціны свету – паведамляюць аб рэчах, людзях, іх прыкметах, дазваляюць даведацца аб іх сувязях і ўзаемадачыненнях. У гэтым плане падаюцца цікавымі значэнні мнагазначных слоў.

Зместавыя сувязі узуальных значэнняў мнагазначнага слова ўтвараюць схему яго семантычнай структуры. Вызначыўшы гэтыя сувязі, мы можам уявіць узуальную семантычную структуру слова графічна (у выглядзе графаў). Напрыклад:

“*месца*”

1. прастора, якую можна заняць (*месца для забудовы*)
2. прасторавае становішча (*заняць месца ў зале*)
3. памяшканне, ёмістасць (*месца заняткаў*)
4. становішча ў пэўнай іерархіі, сістэме, структуры (*займаць першае месца на Алімпійскіх гульнях*)
5. службовая пасада (*уладкавацца на месца*)
6. урываак, эпізод з твора (*цікавае месца ў рамане*)
7. навакольнае асяроддзе (*месцы там вельмі прыгожыя*)
8. асобны прадмет (*багаж з дзвюх месцаў*)
9. месца падзей, дзеяння (*месца здарэння*)

		9		6		
4	2		1		3	2
	5		7		8	

Зразумела, што такія схемы, якія адлюстроўваюць толькі непасрэдныя і апасродкаваныя сувязі значэнняў паводле зместу, ствараюць даволі

спрошчаную мадэль семантычнай структуры беларускага слова. Аднак нават спрошчаныя мадэлі падаюць, у параўнанні са слоўнікавым артыкулам, больш нагляднае і дакладнае ўяўленне аб уладкаванні семантыкі слова: якім чынам звязваюцца значэнні, наколькі аддаленыя яны адно ад другога, як адбываецца пераход ад адных значэнняў да другіх, якія са значэнняў можна лічыць нейтральнымі, а якія перыферычнымі. Яны дазваляюць лічыць, наколькі кампактнай з'яўляецца семантычная структура слова. Графы дэманструюць, наколькі сінтэтызм слова як формы дапаўняецца ўнутранай зместавай агульнасцю яго значэнняў. Такія мадэлі будуць карыснымі для пабудовы тыпалогіі семантычных структур і апісання лексіка-семантычнай сістэмы беларускай мовы, для пабудовы супастаўляльнай тыпалогіі семантычных структур і кампаратыўнага аналізу лексіка-семантычных сістэм у розных мовах у аспекце нацыянальных менталітэтаў.

Значэнні мнагазначнага слова адрозніваюцца не толькі зместам і пазіцыяй у семантычнай структуры, але і статусам. Прааналізуем асноўныя прыкметы, якія вызначаюць моўна-культурны статус значэння як элементу агульнай сістэмы намінацыйных сродкаў мовы.

1. Спосаб намінацыі: прамое // пераноснае значэнне. Трэба памятаць, што не толькі слова ў пераносным значэнні выражае паняцце не прама, а праз суаднясенне з першасным значэннем, не толькі семантыка другаснай намінацыі робіцца расплывістай і залежнай ад кантэксту, але і намінацыйныя магчымасці слова ў пераносным значэнні звычайна з'яўляюцца абмежаванымі, і ў гэтым сэнсе статус пераносных значэнняў абмежаваны ў параўнанні з прамымі значэннямі слоў.

2. Рэфэрэнцыйная самадастатковасць: дастатковыя // недастатковыя значэнні. Некаторыя значэнні з'яўляюцца рэфэрэнцыйна недастатковымі і вымагаюць кантэкстуальнай падтрымкі, каб адэкватна выразіць пэўнае паняцце. Напрыклад: *галава 1) частка цела; 2) пярэдня частка (галава калоны); нос 1) частка твару; 2) пярэдня частка (нос карабля); выведнік 1) агент; 2) той, хто адкрывае новае (выведнік нетраў)*. Значэнні, пазначаныя лічбай “2”, патрабуюць удакладнення, тлумачэння.

Вербальныя ўдакладняльнікі значэння неабавязковыя пасля першага згадвання, але ў гэтым выпадку мы маем справу з эліпсісам словазлучэння. Яны ўвогуле не патрэбныя, калі гэтую ролю адыгрывае маўленчая сітуацыя ў логіцы кантэксту – апоншыя не спрыяе актуалізацыі больш “зарэтушаваных” значэнняў.

Ступень намінацыйнай (рэферэнцыйнай) самадастатковасці з'яўляецца істотным паказчыкам моўнага статуса значэння ў семантычнай структуры слова і сістэме намінацыйных сродкаў мовы. Яна дазваляе размежаваць першасную і другасную намінацыі, прамыя і пераносныя значэнні.

3. Частотнасць: больш частотныя // менш частотныя значэнні. Супрацьпастаўленне значэнняў паводле частотнасці не патрабуе асаблівых тлумачэнняў: частая актуалізацыя, рэкурэнтнасць значэння ў маўленні ўзмацняе сувязь дэсігнатара з дэсігнатам.

4. *Матываванасць значэння марфалагічнай структурай дэсігнатара*: структурна матываваныя // нематываваныя значэнні. З двух значэнняў слова, дэсігнатар якога мае структуру, звязаную з дастаткова акрэсленым канцэптואльным полем, перавага ў статусе аддаецца таму, змест якога ўваходзіць у гэтае поле (іншымі словамі, дапасуецца да марфалагічнай структуры і ўнутранай формы слова).

5. *Паўната словаўтваральных радоў (парадыгм)*: значэнні з больш поўнымі // менш поўнымі словаўтваральнымі радамі. З двух значэнняў адно можа мець больш разгорнуты словаўтваральны рад, у той час як рад другога значэння можа быць менш поўным.

6. *Паўната формаўтваральных парадыгм*: значэнні з поўнай // няпоўнай парадыгмай. Некаторыя значэнні выкарыстоўваюць усю парадыгму формазмянення, у другіх парадыгма з'яўляецца няпоўнай. Больш важкі статус першых значэнняў.

7. *Аб'ём сінтаксічных функцый*: значэнні без абмежавання // з абмежаваннямі сінтаксічных функцый. Некаторым значэнням “дазваляюцца” не ўсе сінтаксічныя функцыі з іх поўнага пераліку, уласцівага пэўнаму класу. У гэтым сэнсе такія значэнні будуць не зусім сінтаксічна свабоднымі, і таму іх статус абмежаваны.

8. *Кола сінтаксічных валентнасцей*: значэнні з больш шырокім // абмежаваным колам валентнасцей. Значэнні слова могуць адрознівацца тым, што формулы сінтаксічных валентнасцей аднаго з іх складаюць толькі частку набору валентнасцей другога. Больш важкім будзе статус апошняга.

9. *Набор варыянтаў слова*: значэнні з варыянтамі // без варыянтаў. Адно значэнне можа мець меншы набор варыянтаў выражэння, чым другое. Гэтае адрозненне сустракаецца даволі рэдка, але пры ўмове падабенства іншых чыннікаў больш важкім будзе статус значэння, якое мае варыянты. Напрыклад, у рускай мове *ёлка* 1) *вид хвойного дерева* (асноўны варыянт – *ель*); 2) *новогодний праздник с ёлкой*; у беларускай мове рускаму *ёлка* адпавядаюць 2 значэнні: *хваёвае дрэва – елка*; *навагодняя – ёлка*.

10. *Выкарыстанне ў сяміятычных функцыях рэпрэзентацыі і характарыстыкі дэнатата*: значэнні, якія маюць абедзве функцыі // значэнні, якія маюць толькі функцыі рэпрэзентацыі. Пераносныя значэнні не столькі рэпрэзентуюць дэнатат, колькі характарызуюць яго, таму яны “аддаюць перавагу” сінтаксічным функцыям прэдыкатыва, адасобленага прыдатка, азначэння і параўнання.

Словы, выказванні і цэлыя тэксты “малююць” карціны свету – паведамляюць аб рэчах, людзях, іх прыкметах, дазваляюць даведацца аб іх сувязях і ўзаемадачыненнях. У гэтым плане падаюцца цікавымі значэнні мнагазначных слоў.

І мова, і культура маюць на мэце дынаміку і працэсуальнасць. Пад уплывам экстралінгвістычных чыннікаў у розныя гістарычныя перыяды адбываецца актывізацыя тых ао іншых моўных адзінак у маўленні для больш дакладнага выражэння “культурнага твару эпохі”. Сінтаксіс з'яўляецца

асной маўлення, і таму церпіць не меншы пазамоўны ўплыў, чым лексіка-семантычная сістэма і словаўтварэнне. Для адэкватнага ўспрымання сэнсу сінтаксічных адзінак варта звяртацца да *фонавых ведаў* – нацыянальна-культурных і сацыяльных асаблівасцей паўсядзённых рэалій носбітаў мовы.